

Рајна Драгићевић*

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Београд

Зрно / зерно у култури и лексичком систему руског и српског језика¹

1. Значај зрна у српској и руској култури

Мотивацију за овај рад добили смо читајући обраду именице *зерно* у руском *Речнику метафора хране* (СПМ). У том лингвокултуролошком лексикографском делу наведена су значења ове лексеме у савременом руском језику, затим фразеологизми и деривати, а чланак се завршава лингвокултуролошким коментаром, у којем, између осталог, стоје и следеће чињенице:

Возделывание злаковых культур было основным занятием крестьян многие столетия. Они выращивали рожь, пшеницу, ячмень, просо и другие культуры. Главными зерновыми культурами были пшеница и рожь. Пшеничный хлеб ценился высоко, так как употреблялся только на боярских дворах. Хлеба на Руси жали. Первые орудия труда были для ручного использования: коса, серп, ручные

* Rajna Dragićević. Professor, University of Belgrade, Faculty of Philology, Belgrade, Serbia.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7833-1027>.
e-mail: rajna.dragicevic@fil.bg.ac.rs.

¹ Ово истраживање је представљено на конференцији: 17th Annual Meeting of the Slavic Linguistics Society, Hokkaido University, Sapporo, 19–21. IX 2022.

жернова и др. Большого труда стоило возделать землю, собрать урожай и переработать зерно.

В настоящее время посевом зерновых культур, сбором урожая, помолом и дальнейшим производством муки и круп занимаются сельскохозяйственные предприятия, используя современную технику.

Зерно с древних времен является средоточием вегетативной силы, символом плодородия, возрождения жизни, бессмертия, вечного обновления, здоровья; наделяется продуцирующей и защитной символикой; как мелкие сыпучие предметы имеет значение множественности и богатства. В представлениях народа зерно содержало в себе зародыш будущей жизни, способствовало постоянному ее возрождению, круговороту: жизнь – смерть – жизнь.

В обрядовых трапезах зерно выступает в качестве главного ритуального блюда. В канун Рождества и Нового года на стол помещали зерно всех культур, веря, что это благоприятно повлияет на будущий урожай. Это зерно затем скармливали животным, домашней птице, чтобы они были здоровы и плодотворны.

Без зерна не обходятся календарные и семейные обряды. В гаданиях о будущей жизни зерно символизировало скорое замужество, богатую и счастливую жизнь, хозяйственного жениха. Идея рождения, плодородия присутствовала и в рождественских обрядах. Накануне Рождества в дом торжественно вносили большой овсяный или ячменный сноп и ставили в красный угол избы, при этом вносивших осыпали зерном. (СПМ, т. 1: 29–30).

Сви подаци који су изнесени у вези са зрном у руској култури важе и за све остале словенске културе, па и за српску.

Потврде за симболички значај зрна у словенским културама проналазимо и у *Речнику словенских старина* (*Славянские древности*, СД) у којем се у уводном делу речничког чланка о *зрну* истиче да је оно према народним веровањима тежиште вегетативне моћи, симбол плодности, препорода живота, бесмртности, вечне обнове, здравља, новог живота, симбол богатства. Користи се у календарским и породичним обредима Словена. Подаци из овог речника указују на обавезну присутност зрна житарица у обичајима свих Словена на ритуалним трпезима, у празничним обичајима, у обичајима који прате сахране и сећање на мртве, у магији, у гатању, у народној медицини, у обичајима везаним за приношење жртве (СД, т. 2: 324–327).

Значај зрна житарица у култури свих Словена потврђује и полски етнолингвистички речник *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (SSSL):

W tradycji słowiańskiej ziarno to symbol wegetatywnej siły, płodności, życia, nieśmiertelności, zdrowia; zarodek nowego życia. Jak inne sypkie przedmioty symbolizuje bogactwo i dużą liczebność. W obrzędach dorocznych i rodzinnych Słowian gotowane ziarno często występowało jako główne danie rytualne. (SSSL, т. 2: 80).

Заинтересовало нас је на који се начин значај који је зрно житарица одувек имало и данас има у исхрани српског, руског и осталих словенских народа, у народним обичајима, ритуалима и у свакодневном животу одразило на значење лексеме *зрно* у српском и руском језику.

Српска именица *зрно* и руска именица *зерно* имају исто порекло и скоро сасвим иста значења, у шта нас уверавају српски и руски етимолошки речници, као и речници савременог српског и руског језика.

У етимолошком речнику Г.А. Крылова одредница *зерно* овако је обрађена:

Общеславянское слово индоевропейской природы (в латинском находим *granum*, в немецком *Korn*, в английском *grain* и др.). Восходит к той же основе, что и глагол *зреть* – «созревать». Буквальное значение слова *зерно* – «то, что созрело» (Крылов 2005: 150).

Из Фасмеровог етимолошког речника сазнајемо да и у другим словенским језицима лексема *зрно* има исто порекло:

зерно́, мн. *зе́рна*; *зереньё*, собир. (Шахматов, ИОРЯС 7, I, 300 и сл.), *зернь* ж. «хлеб в зерне», укр. *зе́рно*, др.-русс. *зьрно*, ст.-слав. Зрьно ко́ккос (Супр.), болг. *зѣрно*, сербохорв. зрно, словен. zŕno, чеш., слвц. zrno, польск. ziarno, в.-луж. zorno, н.-луж. zerno. || Родственно лит. žirnis «горошина», лтш. ziņš, др.-прусс. syrne «зерно», гот. kaurn, нов.-в.-н. Korn, лат. grānum «зерно, ядро», др.-ирл. grán «зернышко», первонач. «растертное», ср. др.-инд. jīrnás «трухлявый, растертый, сморщенный, старый». С др. ступенью чередования: д.-в.-н. kernо «ядро, косточка», др.-исл. Kjarni – то же. (Фасмер, т. 2: 95).

И у етимолошком речнику Н. М. Шанског et al. (1971: 162) стоји да *зрно* и *зрети* имају исти корен:

Общеслав. индоевроп. характера (ср. нем. *Korn*, др.-прус. *syrne*, лат. *granum* и т. д.). Суф. производное (суф. -н(о)) от той же основы, что и *зреть* – *поспевать*. (Шанский et al. 1971: 162).

Према *Етимологијском рјечнику* П. Скока, *зрно* је балтословенска, свесловенска и прасловенска реч (**zŕno*). Према Скоку:

Suglasnik *z* je nastao od *ĝ* u ie. korijenu **ĝer-* (v. *zreti**), proširenom formantom *n*, upor. got. *kaurn*, stir. *gran*, sanskr. *jirnas'* »star«, nvnjem. *Kern* (prijevoj). (Skok, т. 3: 662–663).

Закључујемо да се порекло именице *зрно/зерно* везује за глагол *зрети*.

2. Лексикографски опис значења лексеме *зрно*

У Речнику САНУ, највећем једнојезичком речнику савременог српског језика, као основно значење лексеме *зрно* одређено је ово: *ситни, обично заобљени биљни плод* (нпр. *зрно кукуруза, кафа у зрну*). И остала значења обрађена под првом тачком у вези су са биљним плодом: 1.б. *језгра* (*Себи узео зрно, а осталима остави љуску*; прилагођен пример из РСАНУ); 1.в. *жито, зрнаста храна* (исп. РСАНУ, т. 7: 167–168).

У шестотомном (РМС) и једнотомном (РМЈ) речнику Матице српске *зрно* је у свом примарном значењу дефинисано као *ситан плод или семенка* (у *биљака*), *бобица: зрно зоби, пшенице, бибера* (исп. РМС, т. 2: 334).

Секундарна значења се углавном односе на типове предмета и појава који по неким својим особинама подсећају на биљно зрно: *мали, често сасвим ситан предмет, делић неке материје* (*зрно бисерово, зрно леда*); *фиг. трунка, мрвица* (*зрно хумора*); *фиг. оно што у нечему представља највећу вредност, суштина, срж, језгро, срце* (нпр. *златна зрна праве мудрости*) (РСАНУ т. 7: 168).

Ређе, *зрно* секундарно може означавати и одређене предмете (а не само тип предмета и појава са неком особином биљног зрна): *метак, тане, куришум, ђуле* (*пушчана зрна*).

Од нераспрострањених значења која су обрађена у РСАНУ могла би се издвојити два: *стара јединица за мерење племенитих метала и драгог камења; средина мете, циља*.

И у неким руским речницима као основно значење именице *зерно* наводи се део биљке, нпр.:

Семя растений, содержащее мучнистое вещество и зародыш. (Ушаков, т. 1: 1098).
 Зерном называют семечко растения (как правило, маленькое и круглое). (Дмитриев, online).

Плод и семя злаков, семя растений. (МАС, т. 1: 609).

Съедобный плод (семя) злакового растения, из которого производятся крупа и мука. – На самом деле розничная цена хлеба весьма относительно связана с ценой на зерно или муку, подчеркивает исполнительный директор аналитического центра «Совэкон» Андрей Сизов. (СПМ, т. 1: 27).

Секундарна значења лексеме *зрно* слично су обрађена у руским речницима, као у српским. Овако су представљена у СПМ:

1. Об очень мелких предметах округлой формы. – *Под действием света молекулы йодистого серебра разрушаются, пары йода улетучиваются, а микроскопические зёрна серебра образуют скрытое (невидимое) изображение.*
2. О малой, незначительной части чего-л. (чувств, эмоций, мыслей, информации и т.п.). *Экспр. – Однако вернулись фронтовики, эвакуированные, распра-*

шивали о родных, близких у одного, у другого, у третьего; собирались крупницы сведений, зёрна правды; обнаружили люди, чудом спасшиеся от расстрела, выползшие из могилы, ушедшие в партизаны.

3. Основа, суть, исходное начало чего-л. – *Ему ничего не надо было разжёвывать, он мгновенно понял самое зерно.*
4. Какая-л. мысль, идея, зарождающаяся в человеке. – *В любой точке зрения есть толика рационального зерна, но для меня важно понимание максимально обобщенного образа мира человеческого существования.* (СПМ, т. 1: 27).

3. Проблем примарног значења лексеме зрно

Из свега што смо сазнали из дефиниција лексеме *зрно/зерно* у руским и српским речницима, њено основно значење јесте *биљно семе или плод*, на шта указује и етимолошка веза са глаголом *зрети*, на основу које закључујемо да је *зрно* продукт зрења.

3.1. Сумња у лексикографски опис примарног значења лексеме зрно

Поставља се питање адекватности дефиниције примарног значења лексеме *зрно* у савременом српском и руском језику јер *плод* и *семе* у стварности обично представљају два дела биљке, у језику су то две лексеме са различитим значењима, а у словенским културама имају различиту симболику. Замешатељство се на томе не зауставља, па се као подзначење примарног значења именице *зрно* у РСАНУ (т. 7: 167) јавља *језгро* (унутар плода или семена). У електронском корпусу српског језика SrWas проналазимо примере и за *зрно семена* и *зрно плода*², што најбоље потврђује неадекватност дефиниције примарног значења у речницима, јер ако *зрно*, *плод* и *семе* имају исто значење, онда се не може говорити о зрну семена и зрну плода, тј. о зрну зрна?

Осим тога, не може се плод, а ни семе сваке биљке назвати *зрном*, већ је то именовање резервисано за семе житарица. Електронски корпус српског језика SrWas показује да се од свих назива за плодове и семена, именица *зрно* најчешће појављује у синтагми *зрно кафе* (181), а затим следе *зрно пшенице* (167), *зрно соје* (118), *зрно пасуља* (102), *зрно жита* (65), *зрно пиринча* (62) итд. У асоцијативном тезаурусу руског језика (РАС), прва асоцијација по фреквенцији на стимулус *зерно* гласи *хлеб*, одмах затим следи *пшеницы* (= *зерно пшеницы*), а следећа асоцијација која је у вези са биљкама јесте

² На пример: *Зрна семена* нису имала нужан контакт с влагом у тлу. *Осећају у ушима онај тихи звук кад једно зрно плода пада у корницу. Свако зрно плода је реликвија.*

рожь, затим *просо*, па *ячмень*. Зрна свих ових биљака изгледају различито (исп. *зрно пиринча* : *зрно кафе*) па се поставља питање шта им је заједничко што је омогућило секундарна значења именице *зрно*. Може ли то бити одређена мала димензија, ако имамо у виду да, на пример, *зрно кафе* нема исту величину као *зрно пиринча*? Ако сва ова зрна схватимо као зрна житарица и ако је то оно што их повезује, може ли се утврдити да ли је *зрно песка*, *зрно соли* или *зрно бисера* названо аналогијом према зрну житарица? Ако се сложимо да је то могуће јер *зрно песка* представља мали одвојени ентитет материје у којој се тај ентитет јавља збирно, тј. велик број зрна песка чини материју *песак*, као што велик број зрна жита чини материју *жито* (иако је *зрно песка* сасвим различито од зрна жита), онда се намеће дилема како су настала апстрактна значења *зрно истине*, *зрно разума* итд., која се појављују као изоловани ентитети, а не збирно, у виду честица сличног изгледа?

3.2. *Ка другачијем одређењу примарног значења: значењска подспецификованост*

Одговор на ова питања видимо у чињеници да именица *зрно*, без обзира на своју етимологију која је у вези са глаголом *зрети* и на историјски примарно значење – *семе или плод житарице*, данас у српском и руском језику спада у тзв. подспецификоване речи и да њено примарно значење треба одредити према семантичким, а не према историјским критеријумима.

Термин значењска подспецификованост (енгл. *semantic underspecification*) потиче од Џејмса Пустејовског (нпр. Pustejovsky 2002), који је први размотрио чињеницу да у многим језицима постоје појединачне лексеме, које се појављују у упадљиво различитим семантичко-синтаксичким окружењима, а при том су свакоме од њих, у значењском погледу, на одговарајући начин прилагођене. Таква прилагодљивост ових јединица происходи из њихове недовољно специфичне значењске природе, због које их је и почео називати семантички подспецификованим лексемама. На овај појам, термин и његову дефиницију у српској лингвистици скренула је пажњу Милка Ивић, која је обрадила подспецификовану лексему *ствар* (Ивић 2005: 73–81), показавши да ова лексема има врло широку семантику и да се може односити и на конкретне предмете који су померљиви с места (нпр. *Донела ми је разне ствари*) и на апстрактне појаве (нпр. *Испричала ми је разне ствари*). М. Ивић констатује да је:

ствар као врста речи именица, али таква чије је лексичко значење довољно широко, уопштено, да по себи не представља препреку казационалном свођењу те именице на парапрономен, а, кад се то догоди, она ступа у својеврсну корелацију или (1) са којом од анафорско-демонстративних заменица или (2) са заменицом *нешто*. (Ивић 2005: 76).

Идући трагом М. Ивић, обрадили смо лексему *основа*, примећујући да је и она подспецификована (Драгићевић 2008). У том раду констатовали смо да је за подспецификоване лексеме карактеристично да независно од контекста није јасно шта значе и на које се објекте из стварности оне односе.

Већ својим примарним значењем односе се на велик број предмета и појава који не морају припадати истој класи. Кад то кажемо, имамо у виду чињеницу да се и лексема *столица* односи на велик број различитих предмета, да чак можемо говорити и о столицама за љуљање, о зубарској столицама, трпезаријској, канцеларијској итд. Ипак, *столица* није значењски подспецификована лексема, јер се односи на предмете исте врсте који су повезани неким елементима изгледа, функције итд., док лексема *ствар* јесте значењски посспецификована, јер се може односити на неограничен број предмета и појава које не морају бити повезиве по изгледу, употребној вредности и другим својствима. (Драгићевић 2008: 126).

Зрно је лексема која је у савременом српском и руском језику (а вероватно и у другим језицима) напустила своје историјски примарно значење и доспела међу лексеме чије је примарно значење знатно општије. Узрок за ову појаву видимо у чињеници да је због огромне важности и свеприсутности зрна у животу српског и руског народа, зрно житарица постало еталон за конкретне и апстрактне појаве које имају изглед зрна. Треба нагласити да се важност неког ентитета у ванјезичком свету по правилу одражава на језик. Главну језичку последицу важности зрна у животу Словена видимо у могућности да се лексема *зрно* у свом основном значењу испразни од конкретног садржаја у вези са биљним органом и да постане апстрактно именовање за свакојаке материје, а затим и апстрактне појаве које формом подсећају на зрно.

3.3. *Зрно као партикуларизатор уобличивач*

Важно својство зрна као подспецификоване лексеме лежи у чињеници да она у језику врши функцију партикуларизатора уобличивача. И о уобличивачима је прва у српској лингвистици писала Милка Ивић:

Појаве са значењем 'материја' могу се идентификовати не само квантификањем него и уобличавањем. Партикуларизаторе типа 'уобличивач' егземплификују, рецимо, српскохрватске речи *нит* (*паучине*), *колут* (дима), *грудва* (снега), *прамен* (косе) и сл. Податак о облику који бива исказан партикуларизатором често подразумева и (приближан) податак о величини. Тако, *зрно* (бисера, соли и сл.) означава нешто (бар донекле) округласто и притом омање по димензијама [...] Обично је свако од ових језичких средстава специјализовано за 'опредмеђивање' одређене врсте материје. *Кап* се односи само на течности, а *зрно* само на чврсту материју, додуше доста разнолику: *зрно кафе*, *зрно песка*, *зрно бибера*, *зрно кукуруза* итд. (Ивић 1980: 3–4).

Лексема *зрно* се ретко самостално употребљава. Много чешће се јавља као језгро партитивне синтагме у којој има улогу партикуларизатора уобличивача (*зрно грашка*) [или именичке синтагме (*пушчано зрно*)] и, као што је Милка Ивић констатовала, опредмеђује и уобличава материју коју партикуларизује. Тај облик није сталан, већ зависи од саме материје која се уобличава. То значи да семантика лексеме *зрно* значајно зависи од партитивне допуне (нпр. *кукуруз*, *бибер*, *пшеница* итд.) и да у семантичком смислу синтагма *зрно бибера* именује један јединствен, неодвојив појам, тј. да је партитивна синтагма нека врста јединствене вишелексемске јединице у којој *зрно*, иако је управни члан синтагме, нема семантичку самосталност. Наиме, у синтагми *зрно бибера*, реч је о биберу у одређеној форми, у синтагми *зрно кукуруза* говори се о кукурузу итд.

3.4. *Шта је, онда, зрно и како му дефинисати примарно значење?*

У једном ранијем истраживању партикуларизатора уобличивача (Драгићевић 2003), запазили смо да се

овим именицама исказује само форма, форма и још нешто – некаква семантичка валенца, отворено поље које привлачи семантички садржај неке друге именице која би могла својим значењем попунити форму исказану уобличивачем, односно, која би јој могла дати конкретност [...] У споју са другом лексемом уобличивач се конкретизује (јер форма добија садржај), партитивна допуна коју обично сачињава нека небројива збирна или градивна именица добија форму, облик. (Драгићевић 2003: 139).

Закључујемо, дакле, да је именица *зрно* семантички несамостална и да чак када се и употреби самостално, партитивна допуна је имплицитна и може се декодирати на основу контекста. На пример, из реченице *Зрно му је пробило срце*, јасно је да се мисли на *зрно метка*, а из реченице *Сељак омлати зрно*, јасно је да је говорник имао у виду *зрна житарица*. *Зрно* не можемо ни да замислимо независно од материје коју уобличава, што значи да су бибер, кукуруз, соја и друге материје, прво когнитивно, а затим и језички, инкапсулиране у *зрно*. *Зрно* је, дакле, само форма, што значи да, у ствари, у свом основном значењу, *зрно* спада у апстрактне именице, које се конкретизују у партитивним синтагмама.

3.4.1. *Какву форму означава зрно?*

Иако одговор на ово питање зависи од партитивне допуне која у споју са *зрном* именује јединствен конкретан појам, та форма ипак има неке одлике, које наводе говорнике српског и руског језика да употребе баш тај партикуларизатор, а не неки други. *Зрно* (које данас спада у апстрактне именице

у примарном значењу) попримило је те одлике од историјски примарног значења, па форма коју називамо *зрном* мора бити мала, тврда, компактна, (често) обла, (често) способна да се увећава, (често) плодна, (често) језгро из којег се развија нешто ново³. Када се употреби, именица *зрно* као центар партитивне синтагме не мора имати све ове одлике и нема их, већ развија само неке од њих, а то зависи од семантичког потенцијала именице која представља партитивну допуну. Ова чињеница је најбољи показатељ подспецификованости лексеме *зрно*. Тако, на пример, *грашак* даје област *зрну* у синтагми *зрно грашка*, а *пишеница* „не дозвољава” лоптаст облик *зрну* у синтагми *зрно пишенице*. *Зрно* у синтагми *зрно пишенице* је тврђе од *зрна* у *зрну грашка*.

Из свега овога закључујемо да *зрно* у свом примарном значењу спада у семантички подспецификоване именице, партикуларизаторе уобличиваче, које се експлицитно или имплицитно употребљавају у партитивним синтагмама. Дефиниција примарног значења могла би гласити овако: *форма неке материје која је мале величине, тврда, компактна, често обла, понекад способна да се увећава, понекад плодна*⁴.

Навешћемо примере у којима се може установити да *зрно* поседује неке од ових семантичких компонената:

Тврдоћа, чврстина, компактност, убојитост: *За мене је сливено зрно које ће ме погодити [= зрно метка].*

Плодност: *Зрно које бацаш сада, проклијаће [= зрно биљке].*

Мале димензије: *То је безначајно као када мало зрно песка убацимо у море. Прислушкивач је величине зрна бибера.*

Област: *Зрно грашка је ситно, областо.*

Бубрење, раст: *Набубриће зрно [= зрно биљке].*

³ З. Кевечеш (Kövecses 2002: 16–20) издаваја 13 типичних изворних метафоричких домена, који служе као полазишта у концептуализацији стварности. Поред: 1) људског тела (нпр. *срце проблема*); 2) здравља и болести (нпр. *здрово друштво*); 3) животиња (нпр. *она је лисица*) и других домена, важну улогу на његовом списку имају и 4) биљке (нпр. *плод њеног рада*). И *зрно* биљке (тј. њено семе или плод) представља важан изворни домен који је омогућио концептуализацију различитих конкретних и апстрактних појава. Основно значење лексеме *зрно*, онако како га описујемо у овом раду, представља посредника у томе – од биљног зрна, преко зрна као ситне, обично округласте форме, ка различитим конкретним или апстрактним предметима и појавама које имају такву форму.

⁴ Из ОАР сазнајемо да је *зрно* било прва асоцијација неким говорницима српског језика на стимулусе *ситан* и *мали*, што значи да су те две компоненте важне за идентификовање неког ентитета као зрна. У сличном духу размишљали су и аутори СПМ, који су као главне типске црте зрна издвојили следеће: *форма, плотност, структура зрна выступают еталоним для характеристики различных мелких и округлых отдельных предметов, множественных мелких твердых вкраплений в структуре вещества или на поверхности предметов, мелких точечных элементов в изображении*. (СПМ, т. 1: 15).

Примери за различите лексеме у РСАНУ у којима се појављује именица *зрно* указују и на друге одлике зрна, понекад тако што се у примеру износи одлика која је маркирана својом нетипичношћу, истичући на тај начин особину која се очекује од типичног зрна. Тако је, на пример, у том речнику потврђено *омекло зрно* (а очекује се да буде тврдо); *испијено зрно* *грожђа* (насупротив набреклом, какво треба да буде); *испуцало зрно* (а треба да буде глатко); *најблогородније зрно*; *многоцјено зрно* (јер представља принос, добит); *окруњено зрно*, *кртаво зрно* (што значи да је тврдо); *најкрупније и најтеже зрно* (јер је за квалитетно *зрно* важна крупноћа); *експлозивно зрно* (*зрно* метка је експлозивно и подразумева брзину и одређену енергију); *језгровито зрно* (јер се од зрна очекује да буде плодно и једро); *суво и празно зрно* (а очекује се да буде једро); *јајасто зрно* (што само потврђује да не мора свако *зрно* бити округло) итд.

4. Развој значења лексеме *зрно*

Лексема *зрно* развила је и мноштво секундарних значења, која спадају у конкретна и у апстрактна. Циљ нам није да их сва опишемо, већ само она која помажу да се сагледа семантички потенцијал лексеме *зрно*.

4.1. Конкретно секундарно значење лексеме *зрно*

У оба језика, једно од упечатљивих секундарних значења именице *зрно* из сфере конкретног јесте *метак*, *тане*, *курушум*, *ћуле*, рус. *пулевое зерно*. Метак је назван *зрном* на основу облог облика, мале величине, изразите тврдоће. Примери за *зрно* у овом значењу у РСАНУ осветљавају још неке одлике које предмети и појаве које називамо *зрном* могу имати, а то су пробитачност, оштрина, убитачност: *Звижну зрно, продера му мушке груди. Зрно му просвирало срце. Прешикало зрно саму кост. Међу очи зрно га цјелива. На прагу готовог рата ожуљи ме зрно. Зрно је ударило под леву сису. Зрно може пробити голем храст. Зрно му пробило водењак. Петра мучки зрно закла. Биће тучени зрном веће снаге*. Избор врло експресивних глагола који указују на моћ зрна наглашавају ово својство: *просвирати*, *прешикати*, *продерати*, *ожуљити*, *ударити*, *пробити*, *заклати*, *тући*. *Зрно* није било какав мали, обао ентитет, оно је моћно, снажно, носи у себи огромну енергију. Та енергија, потенцијал да из њега нешто настане или настави развој, носи и *зрно* метка, чија енергија се испољава и кроз врелину: *Врело зрно с хитре пушке; Кроз сред срца врело га зрно скреса*. *Зрно* је и брзо, муњевито, оно фијуче, звижди: *Звижну зрно, продера му мушке груди. Зрно, с фијуком пролети изнад главе*.

4.2. Апстрактна секундарна значења лексеме зрно

Ако се *зрном* као партикуларизатором-уобличивачем означава нека апстракција, поставља се питање какве се мисли, идеје, емоције и друге апстрактне појаве могу концептуализовати као *зрно* у српском и руском језику?

У српском језику постоји одређен фонд именица којима се у партитивним синтагмама на експресиван начин исказује мала количина, мали интензитет или мали број. Наше истраживање је показало да су за експресивно именовање мале количине задужене именице: *vlakно*, *kap*, *končič*, *konac*, *krpiца*, *napрстак*, *нит*, *трунка*, *шачица* итд., а међу њима је и *зрно* (исп. Драгићевић 2016; 2017). Теоријски је веома важно открити од чега зависи да ли ће се мала или велика количина неке апстракције концептуализовати на одређени начин. Другим речима, од чега зависи да ли ће се мала количина неке емоције концептуализовати као, на пример, *kap* или као *зрно*. Знање о избору метафоричког партикуларизатора спада у несвесну језичку компетенцију говорника коју треба освестити.

Електронски корпус српског језика SrWas показује да се *зрно* у апстрактном значењу често везује с именицом *истина* [*зрно истине* (59)], а затим следи *зрно утехе* (49), *сумње* (18), *разума* (14), *љубави* (12), *мудрости* (11) итд. У корпусу се појављују и синтагме у којима *зрно* опредељује и интелигенцију, част, памет, иронију, стручност, поштење, правду, вољу, храброст итд. У асоцијативном тезаурусу руског језика (РАС) као асоцијације на стимулус *зрно* јављају се и следећи одговори: *зерно жизни*, *зерно истины*, *зерно науки*, *зерно раздора*, *зерно разума* итд. У НКРЈа синтагма *рациональное зерно* потврђена је 83 пута, *зерно истины* – 43 пута, *зерно сомнения* – 8 пута итд. Пажљив поглед на грађу даје повода за уверење да говорници српског и руског језика као *зрно* концептуализују пре свега продукте рационалног човековог бића, дакле, мисли, идеје, уверења, а тек онда продукте емоционалног бића – осећања. Дакле, о мало разума, истине, мудрости размишљамо као о зрнима. То је зато што *зрно* рација има високу вредност, баш као и *зрно* (семе) биљке јер из тих зрна може понићи нешто што човека храни, физички или духовно.

Зрно разума, истине, идеје, мисли и др. често не представља било који мали део ове апстракције, већ најважнији, суштински, аналогичан према семену биљке. Ову чињеницу препознали су и српски и руски лексикографи. У Речнику САНУ наведено је ово значење: оно што у нечему представља највећу вредност, суштина, срж, језгра, срце: златна зрна из класичне историје, златна зрна праве мудрости. У руском СПМ читамо исто: основа, суть, исходное начало чего-л. (Ему ничего не надо было разжѣвывать, он мгновенно понял самое зерно) (СПМ, т. 1: 28).

Да се *зрно* у апстрактним значењима везује за сферу рационалног, јасно је и из значења неких деривата. Тако, на пример, руски придев *зернистый* као

једно од секундарних значења има и ово: *выразительный в каждой детали (о речи, мыслях, художественном произведении). Экспр. – И звук – звук здесь не шестидесятнический и даже не образца девяностых, а именно что 2002 года выпуска: крепкий, зернистый, очень современный* (СПМ, т. 1: 30).

Иако се и емоције могу концептуализовати као зрно, оријентационе појмовне метафоре нам говоре емоционално је доле, а рационално је горе и због тога високу вредност и „част” да се у малој количини концептуализују као зрно имају само оне емоције које су засноване на разуму и које помажу човеку да остане разуман, као што су сумња, кајање, утеха и др. *Зрно мисли/идеје* способно је, дакле, да бубри, да се увећава и да даје плодове баш као зрно биљке, али оно може бити пробитачно, оштро, убитачно, муњевито као зрно метка. Све се то преплиће у концептуализацији производа разума (мислима и идејама), омогућавајући им да се разумеју као зрна.

Иако се концептуализација заснива на зрнима као конкретним појавама (зрну биљке и зрну метка), важну улогу има и примарно значење, онако како је описано у овом раду, а то је *зрно* као партикуларизатор-уобличивач. *Зрно мисли* има облик, јасне границе, дефинисано је (као што је дефинисано, на пример, *зрно грашка* или *зрно кафе*), за разлику од *трунке* или *мрве* које су неодређеног облика (па је свака *мрва хлеба* различита).

Дефинисан облик, једар садржај, способност да се увећава и размножава открива још једну важну црту прототипичног зрна која се пресликава и на апстрактно, рационално зрно, а то је здравље. Мисао, идеја, сумња, утеха у виду зрна јесу здраве идеје, засноване на реалности, добродошле, помажу човеку.

Чињеница да се мисао/идеја концептуализује као зрно препозната је у руској лексикографији, нпр. у СПМ, као посебно значење:

Какая-л. мысль, идея, зарождающаяся в человеке. – В любой точке зрения есть толика рационального зерна, но для меня важно понимание максимально обобщенного образа мира человеческого существования. (СПМ, т. 1: 29).

Рациональное зерно је у НКРЈа потврђено са 83 потврде.

Иако се зрно као идеја не одваја као посебно значење у српским описним речницима, јасно је да оно постоји у српском језику:

Ја могу бацити идеју, зрно. Из тога зрна ће израсти чињеница (РСАНУ, *бацити*) → зрно идеје је плодно.

Зрна мудрости, из пера великих писаца Цркве, расута по књизи као украс (SrWas) → зрна мудрости су уобличена, свако зрно је једна мисао.

Уз све мане које сте набројали, једино су они остали оно зрно разума, које ће се временом размножити (SrWas) → у зрну, као у капсули, може се задржати драгоцен садржај здравог разума.

Требало је много труда и пажње да се нађе по гдекоје зрно прaviх намера и тежња (РСАНУ, морализатор) → драгоцености су ретке, засноване на здравим основама и имају форму зрна.

Нисам ни зрно сумње имао у погледу твоје креативности (SrWas) → зрно је ситно, безначајно по величини.

5. Закључак

Овај рад посвећен је семантичкој и концептуалној анализи лексеме *зрно* у српском и руском језику. Будући да су зрна житарица главни производ земљорадње, вековима најважнијег занимања Словена, основна намирница у њиховој исхрани, као и главни састојак у народним ритуалима и обичајима, заинтересовало нас је на који начин се важност зрна одразила на значење лексеме којом се именује и означава. Закључено је следеће:

а) Важност неког ентитета у ванјезичком свету по правилу се одражава на језик. Главну језичку последицу важности зрна у животу Словена видимо у могућности да се лексема *зрно* у свом основном значењу испразни од конкретног садржаја у вези са биљним органом и да постане апстрактно именовање за свакојаке појаве које формом подсећају на зрно. Дакле, иако се у речницима као примарно значење лексеме *зрно* наводи да је то биљно семе или плод, закључили смо да ова именица, у примарном значењу, спада у семантички подспецификоване лексеме – она има апстрактно основно значење засновано на изгледу, форми зрна, а затим се у секундарним значењима реализује кроз различита конкретна и апстрактна значења.

б) Због своје подспецификованости, лексеми *зрно* је потребан контекст да би се значењски спецификовала и зато се, по правилу употребљава у синтагмама, и то најчешће у партитивној синтагми, нпр. *зрно грашка*. Чак и када партикуларизација није експлицитна, тј. када се именица *зрно* употреби самостално, реченични контекст указује на имплицитну партикуларизацију (нпр. из реченице *Зрно му се зарило у стомак* јасно је да се мисли на *зрно метка*). У партитивним синтагмама, лексема *зрно* обично има улогу партикуларизатора-уобличивача, што значи да служи за уобличавање, опредељивање материје. Имајућу у виду подспецификованост и улогу партикуларизатора-уобличивача, закључили смо да примарно значење лексеме *зрно* овако гласи: *форма неке материје која је мале величине, тврда, компактна, често обла, способна да се увећава, плодна*. *Зрно* је, дакле, примарно, форма, облик и величина, апстракција, и у основном значењу спада у апстрактне именице, а не у збирне или градивне.

в) Анализирајући конкретне семантичке реализације лексеме *зрно* (нпр. значење дела биљке или значење муниције) закључили смо да се од прототипичног зрна очекују следеће особине:

- мала величина
- тврдоћа
- компактност
- облост
- набрекlost
- плодност
- глаткоћа
- испуњеност језгром
- снага, енергија која се испољава као пробитачност
- убитачност
- врелина
- брзина
- муњевитост.

Све наведене одлике никада се не испољавају заједно код сваког зрна, али грађа разоткрива наведена својства прототипичног зрна која омогућавају успостављање аналогија и настајање секундарних значења лексеме *зрно*.

г) *Зрно* је и један од партикуларизатора којима се исказује низак степен духовних садржаја. На питање од чега зависи да ли ће се мала количина неке емоције концептуализовати као, на пример, *кап* или као *зрно* и на запажање да знање о избору метафоричког партикуларизатора спада у несвесну језичку компетенцију говорника коју треба освестити, одговорили смо да говорници српског и руског језика као зрно концептуализују пре свега продукте рационалног човековог бића, дакле, мисли, идеје, уверења, а тек онда продукте емоционалног бића – осећања. Зрно разума, истине, идеје, мисли и др. често не представља било који мали део ове апстракције, већ најважнији, суштински. Као зрно концептуализују се само оне емоције које су засноване на разуму и које помажу човеку да остане разуман, као што су сумња, кајање, утеха и др. *Зрно мисли* има облик, јасне границе, дефинисано је (као што је дефинисано, на пример, *зрно грашка* или *зрно кафе*), за разлику од *трунке* или *мрве* које су неодређеног облика (па је свака *мрва хлеба* различита). Мисао, идеја, сумња, утеха у виду зрна јесу здраве идеје, засноване на реалности, добродошле су, помажу човеку. Дакле, списку особина које се очекују од зрна и које смо изнели у тачки 3, додајемо још и да је зрно најважнији, суштински делић неке материје, има дефинисан облик за сваку материју, као и да треба да буде здраво и једно.

д) Било је важно установити да ли се слика прототипичног зрна у концептосфери српског народа развија на специфичан начин или је карактеристична и за слику света других Словена. Испоставило се да српски и руски народ на исти начин концептуализују зрно, да су зато и језичке манифестације сродне концептуализације скоро сасвим идентичне и да се на основу тога може претпоставити да се исти или слични процеси одвијају и у осталим словенским језицима, и не само у њима.

Извори

- AP = Пипер П., Драгићевић Р., Стефановић М., *Асоцијативни речник српскога језика*, д. 1: *Од стимулуса ка реакцији*. Београд: Београдска књига ; Филолошки факултет ; Службени лист СЦГ, 2005.
- Дмитриев Д.М., 2003, *Толковый словарь русского языка* [online], Москва: Астрель. Преузето са: <https://rus-dmitriev-tolk-dict.slovaronline.com/1536-%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE> [приступ 14.08.2024].
- Крылов Г.А., 2005, *Этимологический словарь русского языка*, Санкт-Петербург: Полиграфуслуги.
- МАС = *Словарь русского языка*, ред. А.П. Евгеньева, т. 1–4, Москва: Полиграфресурсы, 1999.
- НКРЈа = *Национальный корпус русского языка* [online]. Преузето са: <https://ruscorpora.ru/old/search-main.html> [приступ 07.2022].
- ОАР = Драгићевић Р., Пипер П., Стефановић М., *Обратни асоцијативни речник српскога језика*, д. 2: *Од реакције ка стимулусу*, Београд: Службени гласник ; Београдска књига, 2011.
- РАС = Караулов Ю.Н., Черкасова Г.А., Уфимцева Н.В., Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф., *Русский ассоциативный словарь*, т. 1: *От стимула к реакции*, т. 2: *От реакции к стимулу*, Москва: АСТ-Астрель, 2002.
- РМС = *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књ. 1–6, Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- РСАНУ = *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књ. 1–21, Београд: Српска академија наука и уметности, 1959–.
- РСЈ = *Речник српскога језика*, друго издање, Нови Сад: Матица српска, 2018.
- СД = *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*, ред. Н.И. Толстой, т. 1–4, Москва: Международные отношения, 1995–2012.
- СПМ = *Словарь русской пищевой метафоры*, т. 1: *Блюда и продукты питания*, ред. Е.А. Юрина, Томск: Томский государственный университет, 2015.
- Ушаков Д.Н., 1935–1940, *Толковый словарь русского языка*, т. 1–4, Москва: Государственный институт «Советская энциклопедия».
- Фасмер М., 1986, *Этимологический словарь русского языка*, т. 2: *Е–Муж*, перевод с нем. и дополнения О.Н. Трубачева, Москва: Прогресс.
- Шанский Н.М. et al., 1971, *Краткий этимологический словарь русского языка. Пособие для учителя*, Москва: Просвещение.
- Skok P., 1971–1974, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 1–4, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SrWaC = Serbian web corpus SrWaC 1.1 [online]. Преузето са: https://www.clarin.si/noske/run.cgi/corp_info?corpname=srwac&struct_attr_stats=1 [приступ 07.2022].
- SSSL = *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, т. 2: *Rośliny*. Koncepcja całości i redakcja: J. Bartmiński, zastępca redaktora S. Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2017.

Литература

- Драгићевић Р., 2003, *О неким особеностима партикуларизатора-уобличивача*, „Научни састанак слависта у Вукове дане”, бр. 31/1: *Актуелна питања проучавања и наставе српског језика*, стр. 137–146.
- Драгићевић Р., 2008, *О значењској подспецификованости на примеру лексеме основа*, „Јужнословенски филолог”, књ. 64, стр. 123–134.
- Драгићевић Р., 2016, *О експресивном лексичком исказивању количине у српском језику*, „Научни састанак слависта у Вукове дане”, бр. 45/1: *Лингвистички правци прве половине 20. века и њихов утицај на српску лингвистику; Експресивност у српском језику*, стр. 291–301.
- Драгићевић Р., 2017, *Експресивне конструкције којима се исказује интензитет емоција у српском језику*, „Исследования по славянским языкам” [Сеул], № 22/1, стр. 119–126.
- Ивић М., 1980, *О "партикуларизаторима"*, „Јужнословенски филолог”, књ. 36, стр. 1–13.
- Ивић М., 2005, *Значењска подспецификованост лексеме ствар*, [у:] Ивић М., 2005, *О речима. Когнитивни, граматички и културолошки аспекти српске лексике*, Београд: стр. 73–83. – (Лингвистички огледи ; 5. Библиотека XX век ; 151).
- Кевечеш = Kövecses Z., 2002, *Metaphor. A Practical Introduction*, New York: Oxford University Press.
- Пустејовски = Pustejovsky J., 2002, *Polysemy and Underspecification*, [у:] *The Lexicon in Focus*, eds. L. Behrens, D. Zaefferer, Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, S. 187–209.

Sources

- AR = Piper P., Dragičević R., Stefanović M., *Asocijativni rečnik srpskoga jezika*, Vol. 1: *Od stimulusa ka reakciji*. Beograd: Beogradska knjiga ; Filološki fakultet ; Službeni list SCG, 2005.
- Dmitriyev D.M., 2003, *Tolkovyy slovar' russkogo yazyka*, Moskva: Astrel'.
- Kövecses Z., 2002, *Metaphor. A Practical Introduction*, New York: Oxford University Press.
- Krylov G.A., 2005, *Etimologicheskiy slovar' russkogo yazyka*, Sankt-Peterburg: Poligrafuslugi.
- MAS = *Slovar' russkogo yazyka*, Vol. 1–4, ed. A.P. Yevgen'yeva, Moskva: Poligrafresursy, 1999.
- NKRJa = *Natsional'nyy korpus russkogo yazyka* [online]. Access: <https://ruscorpora.ru/old/search-main.html> [07.2022].
- OAR = Dragičević R., Piper P., Stefanović M., *Obratni asocijativni rečnik srpskoga jezika*, Vol. 2: *Od reakcije ka stimulusu*, Beograd: Službeni glasnik ; Beogradska knjiga, 2011.

- RAS = Karaulov Yu.N., Tcherkasova G.A., Ufimtseva N.V., Sorokin Yu.A., Tarasov Ye.F., *Russkiy associativnyy slovar'*, Vol. 1–2, Vol. 1: *Ot stimula k reaktsii*; Vol. 2: *Ot reaktsii k stimulu*, Moskva: AST-Astrel', 2002.
- RMS = *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, Vol. 1–6, Novi Sad: Matica srpska, 1967–1976.
- RSANU = *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, Vol. 1–21, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1959–.
- RSJ = *Rečnik srpskoga jezika*, drugo izdanje, Novi Sad: Matica srpska, 2018.
- SD = *Slavyanskiye drevnosti. Etnolingvističeskiy slovar'*, ed. N.I. Tolstoy, Vol. 1–4, Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya, 1995–2012.
- Shanskiy N.M. et al., 1971, *Kratkiy etimologičeskiy slovar' russkogo yazyka. Posobiye dlya uchitelya*, Moskva: Prosveshcheniye.
- Skok P., 1971–1974, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Vol. 1–4, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SPM = *Slovar' russkoy pishchevoy metafori*, ed. E.A. Yurina, vyp. 1: *Bluda i produkty pitaniya*, Tomsk: Tomskiy gosudarstvennyy universitet, 2015.
- SrWaC = Serbian web corpus SrWaC 1.1 [online]. Access: https://www.clarin.si/noske/run.cgi/corp_info?corpname=srwac&struct_attr_stats=1, [07.2022].
- SSSL = *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 2: *Rośliny*, Koncepcja całości i redakcja: J. Bartmiński, zastępca redaktora: S. Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2017.
- Ushakov D.N., 1935–1940, *Tolkovyy slovar' russkogo yazyka*, Vol. 1–4, Moskva: Gosudarstvennyy institut «Sovetskaya enciklopediya».
- Vasmer M., 1986, *Etimologičeskiy slovar' russkogo yazyka*, Vol. 2: *E–Muž*, perevod s nemetskogo i dopolneniya O.N. Trubacheva, Moskva: Progress.

References

- Dragičević R., 2003, *O nekim osobenostima partikularizatora-uobličivača*, „Naučni sastanak slavista u Vukove dane”, Vol. 31/1: *Aktuelna pitanja proučavanja i nastave srpskog jezika*, pp. 137–146.
- Dragičević R., 2008, *O značenjskoj podspecifikovanosti na primeru leksema osnova*, „Južnoslovenski filolog”, Vol. 64, pp. 123–134.
- Dragičević R., 2016, *O ekspresivnom leksičkom iskazivanju količine u srpskom jeziku*, „Naučni sastanak slavista u Vukove dane”, Vol. 45/1: *Lingvistički pravci prve polovine 20. veka i njihov uticaj na srpsku lingvistiku; Ekspresivnost u srpskom jeziku*, pp. 291–301.
- Dragičević R., 2017, *Ekspresivne konstrukcije kojima se iskazuje intenzitet emocija u srpskom jeziku*, „Issledovaniya po slavyanskim yazykam” [Seul], Vol. 22/1, pp. 119–126.
- Ivić M., 1980, *O "partikularizatorima"*, „Južnoslovenski filolog”, Vol. 36, pp. 1–13.
- Ivić M., 2005, *Značenjska podspecifikovanost leksema stvar*, [In:] Ivić M., 2005, *O rečima. Kognitivni, gramatički i kulturološki aspekti srpske leksike*, Beograd, pp. 73–83. – (Lingvistički ogledi ; 5. Biblioteka XX vek ; 151).
- Pustejovsky J., 2002, *Polysemy and Underspecification*, [In:] *The Lexicon in Focus*, eds. L. Behrens, D. Zaefferer, Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, S. 187–209.

Summary

***Zrno* ('grain') in culture and the lexical system of the Serbian language on the background of the Russian language**

A direct impetus for this research is the dictionary of metaphorical values of names for dishes in the Russian language (*Словарь русской пищевой метафоры*), whose editor is E.A. Jurina. This linguistic and cultural dictionary contains an abundance of data on food lexemes, on the basis of which it is possible to reconstruct the place of names for certain dishes in the cultural and lexical system of the Russian language. In addition to the basic meaning, the dictionary also lists all the metaphorical meanings of the chosen lexeme, derivatives and their meanings, and expressions and their meanings. A particularly useful segment of the dictionary entry is the linguo-cultural commentary, in which the authors exhaustively list the cultural significance of food, as well as its properties on which metaphorical meanings are based on.

Dictionaries of the Serbian language were also used as source (primarily the *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* Српске академије наука и уметности), as well as electronic corpora of both languages.

In the paper, the meanings of the lexeme *zrno* / *зерно* ('grain') were analyzed and compared in Serbian and Russian, as well as derivatives, phraseology, verbal associations, as well as the most common phrases in which this lexeme appears in both languages.

The research is based on the theoretical and methodological foundations of cognitive semantics and linguocultural studies.

According to the terminology of Milka Ivić, *zrno* ('grain') belongs to particularizers and shapers. The paper answers the question of whether this meaning is primary or whether the edible fruit (seed) of the *grain* from which flour is made can still be treated as the primary meaning. The paper presents the criteria for determining the primary meaning of this lexeme. The similarities and differences in the way in which substances are particularized with a *zrno* 'grain' in relation to other particularizers used to indicate a small amount (eg crumbs or pieces) were analyzed.

The lexeme *zrno* ('grain') attracts attention because in both languages it appears in expressive phrases as a particularizer (*grain of truth*, *grain of humor*), so one of the goals of this paper was to examine which phenomena in small quantities can be conceptualized as grain: are there pragmatic limitations that prevent some abstractions conceptualize in the form of grains, and how the round shape of the grain and its solid state relates to it.

Many concrete phenomena of small scale and round shape can be called a *zrno* 'grain'. The paper answers the question of whether there are any limitations in this and whether there are differences in the Serbian and Russian languages in this regard.

Based on the meaning of the seed, the symbolism of the grain was developed as the essence of a phenomenon of significant value. The germination of grain is metaphorically projected onto the development of an idea.

In the conclusion of the paper, the similarities and differences in the way the grain is conceptualized in the Russian and Serbian languages are analyzed, and the semantic and creative potential of this token and the symbolism of the *zrno* 'grain' are presented.

Keywords: *zrno* 'grain', Particularizer, Shaper, Semantic Underspecification, Semantics.